

Haydar Hatipoğlu'nun Tefsirine Metodolojik Bir Yaklaşım

Abdurrahman ENSARİ

Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı
Doç. Dr., Mardin Artuklu University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Tafseer

Mardin / Türkiye

e-posta: abdurrahmanensari@gmail.com

ORCID: 0000-0002-2289-8806

DOI: 10.34085/buifd.1341296

Öz

Haydar Hatipoğlu (ö. 1995) İslami ilimlerin farklı alanlarında birçok eser kaleme almış yakın dönem âlimlerindendir. Genel olarak yazdığı eserler yayımlanmış olmakla birlikte yayımlanmamış çalışmaları da vardır. Araştırma konusu olan tefsiri onun yayımlanmamış eserlerindendir. Hatipoğlu'nun bu çalışması Kur'an-ı Kerim'in başından Âl-i İmrân sûresinin 138. âyetine kadar olan kısmın tefsirinden ibarettir. Yapılan bir çalışma ile ilgili temel bilgiler onun giriş kısmında yer alır. Bu çalışmada böyle bir kısım yer almamaktadır. Bu da doğal olarak çalışmayı ilim camiasına tanıtmaya işini alanda emek sarf etmek isteyen araştırmacılara bırakmaktadır. İşte bu araştırma ile tam olarak gerçekleştirilmek istenen budur. Bu makale giriş, iki bölüm ve sonuç kısımlarından oluşmaktadır. Giriş kısmında makalenin konusu, alanı ve ele aldığı konuya duyulan ihtiyaç kısaca ifade edilmiştir. Birinci bölümde yazarın hayatı, eserleri ve tefsiri hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde tefsirin yöntemi değerlendirilmiştir. Çalışmanın ana konusunu oluşturan bu bölümde tefsirde yer alan konular tek tek ele alınıp metodolojik açıdan incelenmiştir. Metodolojik açıdan incelenen bu tefsirdeki ana başlıklardan hareketle müfessirin belli bir düzene göre âyetleri yorumlamaya çalıştığı anlaşılmıştır. Hatipoğlu âyetin ihtiva ettiği bilgilerin muhatabın zihnine sistematik bir şekilde oturmasını sağlamak amacıyla genel olarak tefsirinde şöyle bir yöntem izlemiştir: Ayetin meali, nüzûl sebebi, ihtiva ettiği bazı kelimeler, kısa bir tefsiri, delalet ettiği fıkhi hükümler ve ayetler arasında bulunan münasebet. Bazen aynı manayı ifade eden farklı başlıkların üslup birliğini bozduğu gerçeği de müfessirin yaptığı çalışmayı tamamlamaya ömrünün kifayet etmediği dolayısıyla çalışmasını gözden geçirme imkânı bulamadığı vakasıyla izah edilebilir.

Anahtar kelimeler: Tefsir, Haydar Hatipoğlu, Metodoloji, Fıkhi hüküm, Nüzûl sebebi, Münasebet.

A Methodological Approach to Haydar Hatipoğlu's Tafseer

Abstract

Having a wide range of treatise in different branches of Islamic studies, Haydar Hatipoğlu (d. 1995) is a scholar of modern times. While most of the works he pinned were published, there exist some others that have not been published yet. The tafseer work by him which this article focuses on is an unpublished work. Tafseer work of Hatipoğlu consists of the commentary on verses from the very beginning of the Qur'an to the 138th verse of surah Ali 'Imran. As generally known, epilogue part of each scholarly work encompasses fundamental data relating to the work. However, the work lacks these data in the very beginning of it, thus it leads the mission of introducing the work for scholarly-circles to be undertaken by meticulous researchers. This article aims to realize the mission of introducing tafseer of Hatipoğlu. The article consists of introduction, two main parts and conclusion parts. The introductory section of the article presents sound data on the author's biography, his overall works and his tafseer in question. The second part consists of an analysis on the methodology of tafseer by Hatipoğlu. This section can be deemed as the main content of article as it reviews the topics within the tafseer individually through lenses of methodology. As a result of methodological analysis, it is clear that the exegete Hatipoğlu performs his commentary in line with a systematic roadmap when the sub-headings in it; such as the translation of verses, occasions of revelation in relation, per se vocabulary within verses, a short commentary, the special

provisions that each verse encloses and relationship among the verses, are taken into consideration. It can be also concluded that separate sub-headings denoting the same content occasionally break the overall structure of work, appearing to have stemmed from the fact that the author's death occurred before completing his work.

Keywords: Tafseer, Haydar Hatipoğlu, methodology, Legal Provisions, Occasions of Revelation, Relating Verses.

Giriş

Haydar Hatipoğlu (ö. 1995) İslami ilimlerin farklı alanlarında birçok eser kaleme almış yakın dönem âlimlerindendir. Genel olarak yazdığı eserler yayınlanmış olmakla birlikte yayınlanmamış çalışmaları da vardır. Araştırmamızın konusu olan tefsiri onun yayınlanmamış eserlerindendir.¹ Hatipoğlu bu çalışmasında Fâtiha ve Bakara sûrelerinin tamamının, Âl-i İmrân sûresinin de ilk 138 âyetinin tefsirini yazmaya muvaffak olmuştur. Muhtemelen ömrü kifâyet etmediği için bu çalışmasını tamamlayamamıştır.² Kur'ân'ın tamamını içeren tefsirler ağırlıkta olmakla birlikte bu tarz tefsir örneklerine rastlamak mümkündür.³

Hatipoğlu tefsirine bir isim koymadığı gibi ona bir önsöz veya mukaddime de yazmamıştır. Muhtemelen zihninde tasarladığı ve yazdıkça da daha net bir şekilde oturacağını tasavvur ettiği bir isim belirlemiş ve ona göre de bir yol haritası çizmiştir. Ancak elimizdeki dokümana baktığımızda karşımızda direk olarak tefsirden başlayan bir metin görmekteyiz. Genellikle bu yöntemle yazmaya başlayanlar, mukaddimeyi zihinlerinde tasarlarlar, yazımını da sona bırakırlar. Haydar Hatipoğlu da tefsirinin mukaddimesi için muhtemelen böyle bir şey düşünmüştür. Çalışmanın yönteminin yer alacağı giriş kısmının bulunmaması yöntemini tespit etme işini doğal olarak bu alanda çalışma yapmak isteyen araştırmacılara bırakmıştır. Hayatını ilim ve irşada adanmış âlimlerin çalışmalarını inceleyerek metodlarını tespit etmeye çalışmak, sarf edilen emeğin sonraki nesillere doğru bir şekilde ulaşmasında köprü vazifesi göreceğinden son derece önemlidir.⁴

Yapılan araştırma neticesinde Hatipoğlu'nun tefsiri ile ilgili bazı çalışmaların yapıldığı görülmüştür.⁵ Ancak bu çalışmanın Hatipoğlu'nun tefsirini ilim camiasına tanıtma yanında,

¹ Bu çalışmada Haydar Hatipoğlu'nun daktilo ile yazdığı tefsirinin Muhammed Sait Hatipoğlu tarafından worde aktarılmış hali esas alınmıştır.

² Bk. Muhammed Sait Hatipoğlu, "Cumhuriyet Dönemi Âlimlerinden Haydar Hatipoğlu ve İlmi Kişiliği", *GİBTÜ İslami İlimler Fakültesi Dergisi Sırat* 3/2 (2022), 133-135; Abdurrahman Ensari, "Haydar Hatipoğlu'nun Tefsirinde Ahkâm Ayetlerini Yorumlama Yöntemi", *Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi Yakın Dönem Şark Âlimleri*, ed. Adnan Akalın-Eyyüp Tuncer (Ankara: Fcr Yayın, 2023), 199.

³ Örnek olarak Molla Muhammed Zivingî (ö. 2020) de *Levâmi 'u'r-Rahmân* adlı çalışmasında Ahzâb sûresine kadar Kur'an'ın tefsirini yapmış ancak, sağlık sorunları nedeniyle bu çalışmasını tamamlayamamıştır. Bkz. Aktaş, Mehmet Nurullah, *Molla Muhammed Zivingî ve Tefsirciliği*, (Ankara: Kitabe Yayınları, 2023), 60.

⁴ Ensari, "Haydar Hatipoğlu'nun Tefsirinde Ahkâm Ayetlerini Yorumlama Yöntemi", 199.

⁵ Hatipoğlu'nun tefsirinin bazı yönlerini ele alan çalışmalar şunlardır: Abdülkerim Seydaoğlu, "Münasebatü'l-Kur'an İlimine Dair Bir Yaklaşım -Haydar Hatipoğlu Örneği", *Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi Yakın Dönem Şark Âlimleri*, ed. Adnan Akalın-Eyyüp Tuncer (Ankara: Fcr Yayın, 2023), 179-197; Ensari, "Haydar Hatipoğlu'nun Tefsirinde Ahkâm Ayetlerini Yorumlama Yöntemi" 199-2018; Aydın Kudat, "Haydar Hatipoğlunun El Yazma Tefsirinde Kıraat Olgusu", *Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi Yakın Dönem Şark Âlimleri*, ed. Adnan Akalın-Eyyüp Tuncer (Ankara: Fcr Yayın, 2023), 219-234; Eyyüp Tuncer, "Tercüme Teknikleri / Stratejileri Açısından Haydar Hatipoğlunun Meali", *Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi Yakın Dönem Şark Âlimleri*, ed. Adnan Akalın-Eyyüp Tuncer (Ankara: Fcr Yayın, 2023), 247-266; Mehmet Emin Güzel, "Yakın Dönem Şark Âlimlerinden Haydar Hatipoğlu Hocanın Tefsirinin Dilbilimsel Yönden Tahlili", *Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi Yakın Dönem Şark Âlimleri*, ed. Adnan Akalın-Eyyüp Tuncer (Ankara: Fcr Yayın, 2023), 333-350; Muhammed Çıtak, "Haydar Hatipoğlu'nun Faiz Konusundaki Yaklaşımı: Bakara Sûresi Örneği", *Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi Yakın Dönem Şark Âlimleri* (Ankara: Fcr Yayın, 2023), 387-404.

okuyucunun bu tefsir hakkında genel bir bilgiye ulaşmasını sağlama, özellikle de müfessirin âyetleri yorumlarken takip ettiği yöntemi tespit edip değerlendirme açısından bir ilk olduğu söylenebilir.

1. Hayatı ve Eserleri

Haydar Hatipoğlu 1929 yılında Diyarbakır'ın Hazro ilçesinde dünyaya geldi. Dedelerinden biri olan Osman Efendi, Yusuf b. İbrahim el-Erdebîlî'nin *el-Envâr li 'Amâli'l Ebrâr* adlı kitabına *Hâşiyetü'l-Kümmesrâ* isminde bir haşiye yazmıştır. Bundan dolayı Hatipoğlu ailesi *Kümmesrâ Evi* olarak tanınmıştır. Babası Molla Nuri Efendi (ö.1955) Hazro ilçe müftülüğü yapmıştır. Annesi Şerife Hanım da fetva verecek düzeyde ilim sahibi bir kadındı.

Hatipoğlu temel eğitimini babasından almıştır. Abdulfettah Yazıcı ve Siirtli Molla Muhammed Said Yargıcı da ders aldığı hocalarındandır.⁶ Hatipoğlu Diyarbakır, Siirt, Bitlis ve Muş medreselerinde Sarf, Nahiv, Mantık, Vad`, Münâzara, Meânî, Beyân, Bedî gibi alet ilimleri yanında Tefsir, Hadis, Fıkıh ve Akaid gibi İslami ilimleri tahsil ederek 22 yaşında icazet almıştır.⁷

Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde uzun yıllar İmam-Hatiplik, vaizlik, müftülük görevlerini yapmış ve en son Din İşleri Yüksek Kurulu üyesi iken 1995 yılında hac farizasını ifa ettikten sonra Medine'de vefat etmiş, Cennetü'l-Bâkî mezarlığına defnedilmiştir.⁸

Hatipoğlu davet ve irşat faaliyetleri yanında İslami ilimlerin farklı alanlarında kıymetli birçok eser telif etmiştir. Yazdığı eserler şunlardır:

1. Süneni İbn-i Mâce Tercemesi ve Şerhi.
2. Ölümden Sonraki Hayat.
3. Nereye Gidiyoruz?
4. Süleyman Ateş Ateşle Oynuyor.⁹
5. Büyük Şafii İlmihali.
6. İslam'da Evlilik ve Muta.
7. İslam Hukuku Tarihi (çeviri)
8. Ashab'dan Öğütler

Yukardaki kitaplardan "*İslam Hukuku Tarihi*", Şeyh Muhammed el-Hudârî'nin (ö. 1927) *Târîhu't-Teşrîi'l-İslâmî* adlı kitabının tercümesidir. Ayrıca bu eserlerin haricinde henüz basılmamış iki ciltli bir tefsir çalışması da vardır.¹⁰ Bu makale baskısı gerçekleşmemiş olan söz konusu tefsirini metodolojik açıdan inceleyen bir çalışmadır.

⁶ Hatipoğlu, "Cumhuriyet Dönemi Âlimlerinden Haydar Hatipoğlu ve İlmi Kişiliği". 133-135.

⁷ Muhammed Ali Yıldız vd., "Süneni İbn Mâce Tercüme ve Şerhi Bağlamında Haydar Hatipoğlu'nun Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı", *Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi Yakın Dönem Şark Âlimleri*, (Ankara: Fcr Yayın, 2023), 369.

⁸ Hatipoğlu, "Cumhuriyet Dönemi Âlimlerinden Haydar Hatipoğlu ve İlmi Kişiliği".

⁹ Bu kitap daha sonra, Dinler Arası Diyaloga Reddiye- Ehli Kitabı İslam'a Davet adıyla yayınlanmıştır.

¹⁰ Eserleri hakkında geniş bilgi için bkz. Hatipoğlu, "Cumhuriyet Dönemi Âlimlerinden Haydar Hatipoğlu ve İlmi Kişiliği".

2. Tefsirine Genel Bir Bakış

2.1. Kapsamı

Haydar Hatipoğlu daha önce de ifade edildiği üzere Kur'an tefsiri çalışmasını tamamlayamamıştır. Kesin bir şey söylemek zor olsa da Kur'an'ın bütününe tefsir etmek amacıyla bu yola koyulduğu anlaşılmaktadır. Bu tefsirinde Fâtiha sûresinden başlayıp Al-i İmrân sûresinin 138. âyetine kadar belli bir üslup takip etmiş olması ve açıkladığı kısımda yer alan bazı ifadeleri, onun bu arzuyla yola koyulduğuna işaret etmektedir. Bu ifadelerinden biri Bakara 114. âyetin tefsirinde “*Kafirlerin cami ve mescitlere girmesi hükmü*” başlığı altında üç maddede konuyla ilgili Malikiilerin görüşünü zikrettikten sonra “*İnşallah Tevbe sûresinde bu konuya tekrar temas edilecektir.*” şeklindeki açıklamasıdır. Hatipoğlu daha önce ifade edildiği üzere tefsirine bir mukaddime yazmamıştır. Mukaddime yazmış olsaydı bu arzusunu tefsirinin mukaddimesinde ifade ederdi. Ancak o da birçok müellifin yaptığı gibi muhtemelen mukaddimeyi çalışmasının sonuna bırakmayı düşünmüştür. Ömrü bu çalışmayı tamamlamaya kifâyet etmediği için tefsirinin bize ulaşan kısmından hareketle bu konuda fikir yürütme işi sonraki araştırmacılara kalmıştır. Buna göre Hatipoğlu'nun bu çalışmasının Fâtiha ve Bakara sûrelerinin bütününe, Al-i İmrân sûresinin de ilk 138 âyetinin tefsirini kapsayan bir çalışma olduğu anlaşılmıştır.

2.2. Kategorik Tasnifi

Haydar Hatipoğlu'nun matbu olmayan haliyle elimize ulaşan tefsirinden hareketle Hocanın daha önce de ifade edildiği üzere tefsirine bir isim koymadığı söylenebilir. Bu durum aklen de bir isim tasavvur etmediği anlamına gelmemektedir. Tefsiri için düşündüğü ismi tespit etmek mümkün olmamakla beraber onu inceleme neticesinde takip ettiği yöntemden, tefsirini yaptığı âyetler için açtığı başlıklardan gerek fikhî gerekse kelâmî meselelere kaynaklık teşkil eden âyetleri yorumlama biçiminden vb. durumlardan hareketle tefsirinin türü/çeşidi tespit edilebilir.

Sadece Fâtiha sûresi üzerindeki araştırmadan hareketle bile olsa Hatipoğlu'nun yazdığı tefsire “*Ahkam Tefsiri*” renginin ağır bastığı söylenebilir. Bu sûrenin tefsirinde fikhî hükümler ile ilgili açıklamalara ayrılan kısım, bütününe üçte birinden fazla olan bir miktarına tekabül etmektedir. Fâtiha sûresinin tefsirinde yer alan bazı başlıklar da bu tespitin yerinde olduğunu göstermektedir. Söz konusu başlıklar alt başlıklarıyla birlikte şöyledir:

- “Besmele Kur'an'dan bir âyet midir yoksa sûrelerin başındaki besmeleler ilgili sûrenin birer âyeti midir?”
- Namazda besmele okumanın hükmü.
- Namazda Fâtiha sûresini okumak farz mıdır?
- **İmama uyan kimse fâtiha okur mu?**
- Fâtiha'dan sonra “âmin” demek.”

Bakara sûresinde ise Fâtiha sûresindeki gibi çok bariz olmasa da ahkâm tefsiri diyebileceğimiz kısım sûrenin tefsiri ile ilgili kısmın neredeyse dörtte birine tekabül etmektedir.

Ahkâm tefsiri yönü baskın gelse de sadece ahkâm âyetlerini konu edinen bir tefsir olmadığı için bu tefsire ahkâm tefsiri demek isabetli olmaz. Ancak bu özelliği dikkate alınarak, kategorik anlamda bu tefsirin ahkâm yönü ağır basan bir dirâyet tefsiri olduğu söylenebilir.

2.3. Yöntemi

Tefsirin yöntemi derken burada müellifin tefsirini yazarken izlediği yol, âyeti açıklarken kullandığı başlıklar, bu anlamda varsa bir metodu, tefsirinde buna bağlı kalıp kalmadığı hususu açıklanacaktır.

Müfessir tefsirini yaptığı her üç sûrede tefsire geçmeden önce giriş kısmı diyebileceğimiz birkaç paragrafta sûreyi tanıtan temel bazı bilgilere yer vermiştir.

Fâtiha sûresinin girişinde sûrenin nüzûl yeri, âyet sayısı, isimleri ve faziletini arz etmiştir. Sûrenin tefsirini en sonunda faziletine dair zikrettiği bir hadis mealiyle tamamlamıştır.

Bakara sûresinin girişinde sûrenin nüzûl yeri, nüzûl zamanı, nüzûlünün devam ettiği süre, ismi ve âyet sayısını arz ettikten sonra, sûrenin muhtevası ve fazileti konularını da müstakil başlıklar altında ele almıştır. Bu sûreyi de Fâtiha sûresinde olduğu gibi en sonunda faziletine dair zikrettiği, özel anlamda sûrenin son iki âyetiyle ilgili birkaç hadis mealiyle tamamlamıştır.

Âl-i İmrân sûresinin girişinde nüzûl yeri, âyet sayısı ve muhtevasını arz ettikten sonra, sûrenin isimleri ve fazileti konuları için müstakil başlıklar açmıştır. Bu sûrenin tefsirini tamamlayamadığı için sûreyi nasıl sonlandırdığı ile ilgili bilgi verme imkanı bulunmamaktadır.

Sûre girişleri hakkında bir değerlendirme yapılacaksa müfessirin genel olarak sûrelerin girişinde zikredilmesi gereken temel malumatı arz ettiği söylenebilir.

Fâtiha sûresinin tefsirinde sûre ile ilgili giriş mahiyetinde bazı bilgileri verdikten sonra âyetlerin tefsiri kısmında ana hatlarıyla şu başlıklara yer verdiği görülür:

1. Meali.
2. Tahliller. Bu kısımda âyette yer alan bazı kelimeler açıklanmıştır.
3. Açıklama. Bu kısımda genel tefsir yapılmıştır.
4. Fıkhi Hükümler.

Bakara sûresinin tefsirine giriş mahiyetindeki bilgilerden sonra âyetlerin tefsirini yaparken başlıklandırmada farklı yöntemler izlemiştir. Bu farklılıklar bazı örnekler üzerinden şöyle gösterilebilir. Örneğin:

Bakara sûresinin ilk 7 âyetinin tefsirinde başlıklandırma şöyledir:

1. Meal
2. Açıklama. Bu kısımda önce âyette yer alan bazı kelimeler açıklanmış sonra da genel açıklamalar yapılmıştır.
3. Âyetler arasındaki münasebet. Müfessirin tespit ettiği bir münasebetin söz konusu olduğu yerlerde böyle bir başlığa yer verilmiştir.

Bakara sûresinin 14. âyetinden itibaren âyetin tefsiri kısmına, müfessirin ifadesiyle “İniş sebebi” başlığının da de ilave edildiğini görüyoruz. Bu başlık genellikle mealden hemen sonra verilmiştir. Buna göre sıralama şöyle olmuştur:

1. Meal.
2. İniş Sebebi. Bu başlık bundan sonraki âyetlerin tefsirinde, müfessire göre nüzûl sebebinin bulunduğu yerlerde kullanılmıştır.
3. Açıklama.
4. Âyetler arasındaki münasebet.

Sûrenin 23. âyetinden itibaren müfessirin âyetin tefsirine “tahlil” başlığını da ilave ettiği görülüyor. Buna göre başlıklandırma sırası şöyle olmuştur:

1. Meali
2. İniş sebebi.
3. Tahliller. Bu başlık sıralamada genellikle iniş sebebi varsa ondan sonra, yoksa mealden hemen sonra verilmiştir.
4. Açıklama.
5. Âyetler arasındaki münasebet

Bakara sûresinin 40-66 âyetlerinin tefsirinde müfessirin “âyetin geniş manası” bazen de “âyetin geniş meali” şeklinde bir başlık açtığı ve bu başlığı da genellikle önceki başlıklarda yer alan “açıklama” başlığı yerinde kullandığı görülmektedir. Ancak bu başlığın 67 âyetten itibaren tekrar eski haline yani “âyetlerin açıklaması” veya “açıklama” şekline geldiği görülüyor.

Bakara sûresinin 124. âyetinden itibaren müfessirin âyetten çıkan şeri hükümler başlığını eklediği görülüyor. Bu başlık bazen “Âyetten çıkan şeri hükümler” bazen “Fıkhi bir konu” bazen “Fıkıh hükümleri” vb. şekilde olmuştur. Aslında âyetten çıkan fıkhi hükümler 102. âyetin tefsirinde “Sihirbaza verilecek cezaya ait hükümler” ve 114. âyetin tefsirinde “Kâfirlerin cami ve mescitlere girmesi hükmü” gibi konu merkezli başlık şeklinde zikredilmişse de Bakara sûresinde “Âyetten çıkan şeri hükümler” başlığıyla 124. âyetten itibaren görüldüğü söylenebilir. Buna göre başlıklandırma genel olarak şöyle olmuştur:

1. Meali
2. İniş sebebi.
3. Tahliller
4. Açıklama
5. Âyetten çıkan şeri hükümler, Fıkhi bir konu, Fıkıh yönü, Fıkıh hükümleri. Bu başlık müfessire göre âyetten çıkarılacak fıkhi bir hükmün var olması durumunda kullanılmıştır.
6. Âyetler arasındaki münasebet.
7. Nadiren ilgili hükmün hikmeti başlığına da yer verilmiştir.

Bakara sûresinin sonuna kadar bazı başlıklarda zaman zaman takdim tehir olsa da genel olarak âyetlerin tefsirinde böyle bir sıralamaya riâyet edildiği görülmektedir.

İlk 138 âyetini tefsir etmeye muvaffak olduğu Âl-i İmrân sûresinin tefsirinde de başlıklandırma sisteminde aynı yöntem devam etmektedir.

Tefsirinde bu başlıklara riâyet etmesinin yanında zaman zaman âyetin konusu ile ilgili özel başlıklara da yer vermiştir. Bu anlamda örnek olarak tefsirinde yer alan bazı başlıklar şunlardır.

- Gökler ile yerkürenin yaratılışı hakkında kısa bir bilgi.
- Gök yedi kattır.
- Peygamberler günah işler mi?
- Sihir ile mucize arasındaki farklardan bazıları.
- Sihirbazlık işi hakkında ehl-i sünnet mezhebinin görüşü.
- Allah Teâla hakkında varid olan müteşabih sıfatlar.
- Müteşabih âyetlerin bulunmasının hikmeti.

Yöntemi ile ilgili araştırmada ulaşılan sonuca göre müfessir'in âyetleri açıklarken neredeyse sürekli kullandığı başlıklar "meal", "tahliller" ve "açıklama" başlıklarıdır. Gerektiği zaman âyetin nüzûl sebebi, âyetten çıkan şeri hükümler, âyetler arası münasebet ve ilgili hükmün hikmetini ifade edecek başlıklara da yer vermiştir. Ayrıca zaman zaman âyetin konusu ile ilgili özel başlıklar da kullanmıştır. Buna göre müfessirin âyeti tefsir ederken belli bir yöntemi takip ettiği anlaşılıyor. Tefsirinin mukaddimesi olsaydı muhtemelen bu yöntemini orada zikrederdi.¹¹

2.4. Kaynakları

Müfessir daha önce de ifade edildiği üzere bu tefsirini tamamlayamamıştır. Bundan dolayı usulen kitabın sonunda yer alması beklenen kaynakçayı bu tefsirin sonunda aramak anlamsızdır. Müfessir çalışmasında dipnot gösterme yöntemi de kullanmamıştır. Bu durumda sadece elimizde bulunan tefsirindeki ifadelerinden hareketle yararlandığı kaynakları tespit etmemiz mümkün olacaktır. Tefsirinde ayrıca ismini zikrettiği kaynakların sadece meşhur isimlerini vermekle yetinmiştir. Bu da doğal olarak ilgili kaynakları künyesi ile birlikte zikretme işini de bize bıraktığı anlamına gelmektedir. Bundan hareketle bu başlık altında zikredilecek kaynakların meşhur ismi haricinde, künyesi ile ilgili bilgilerin müellife ait olmadığını ifade etmek gerekir. Bu tefsir üzerinde yapılan araştırma sonucu müfessirin genellikle yararlandığı tespit edilen kaynaklar alfabetik olarak şunlardır:

Ahmed İbn Hanbel (ö.241 h.), *Müsned*.

Âlûsî, Şihabuddîn Mahmûd (ö.1270 h), *Rûhu'l-Meânî*.

Beydâvî, Nâsiruddîn Abdullâh eş-Sirâzî (ö.685 h), *Envâru't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl (ö.256 h), *el-Câmiu's-Sahîhu'l-Müsned*.

Cezerî, Abdurrahman (ö.1941), *el-Fıkhu ala'l-Mezâhibi'l-Erbaa*.

Ebû'l-Leys es-Semerkandî (ö.373 h), *Bahru'l-Ullûm*.

Ebu's-Su'ûd el-İmâdî (ö. 982 h), *İrşâdü'l-'Aklı's-Selîm İlâ Mezâye'l-Kitabi'l-Kerîm*.

İbn Âşûr, Muhammed Tâhir (ö.1868), *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*.

¹¹ Ensari, "Haydar Hatipoğlu'nun Tefsirinde Ahkâm Ayetlerini Yorumlama Yöntemi", 201-203.

- İbn Atiyye el-Endelüsî (ö.541 h), *el-Muharrerü'l-Vecîz fi Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*.
- İbn Cerîr, Ebû Ca'fer Muhammed et-Taberî (ö.311 h), *Camiü'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî (ö.852 h), *Fethü'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Ahmed el-Büstî (ö.354 h), *Sahîhu İbn Hibbân*.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâîl (ö.774 h), *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed (ö.671 h), *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*.
- Merâğî, Ahmed Mustafa (ö.1952 h), *Tefsîrü'l-Merağî*.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn b. Haccâc (ö.261 h), *el-Câmi u's-şâhîh*.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed (ö.303 h), *Sünenü'n-Nesâî el-Kubrâ*.
- Râğîb el-İsfehânî (ö. yaklaşık 425 h), *Müfredâtu Elfâzi'l-Kur'an*.
- Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed Fahrüddîn (ö.606), *Mefâtîhu'l-Gayb*.
- Sâbûnî, Muhammed Ali (ö.2021 h), *Revâii'l-Beyân Tefsîru Âyâti'l-Ahkâm*.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali (ö.1834), *Fethü'l-Kadîr*.
- Taberânî, Süleyman b. Ahmed (ö.360 h), *el-Mu'cemü'l-Kebîr*.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ (ö. 279 h), *el-Câmi u's-şâhîh*.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed en-Nisabûrî (ö.468 h), *Esbâbu'n-Nüzûl*.
- Zemahşerî, Cârullâh Mahmûd (ö.538 h), *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmidi't-Tenzîl*.

3. Tefsirinin Metodolojik Kritiği

Bu başlık altında müfessirin âyetleri tefsir ederken sıkça kullandığı başlıkların altını nasıl doldurduğu üzerinde durulacaktır. Âyet veya âyet gruplarının tefsirinde sıkça kullandığı başlıklar: İniş sebebi, tahlili, açıklaması, âyetten çıkan fıkhi hükümler ve âyetler arasındaki münasebet konularıdır.

3.1. Âyetin Nüzûl Sebebi

Müfessir âyet mealini arz ettikten hemen sonra ilk başlık olarak onun nüzûl sebebini zikretmiştir. Bilindiği üzere her âyetin nüzûl sebebi yoktur.¹² Bundan hareketle müfessir de nüzûl sebebi olan âyetlerin nüzûl sebebini zikretmiştir. Dolayısıyla nüzûl sebebini olmadığını düşündüğü âyetlerin tefsirinde böyle bir başlığa yer vermemiş olması doğaldır.

Nüzûl sebebini bilmek âyetin anlaşılmasına yardımcı olur, yanlış anlaşılmasını engeller, hükmün teşri hikmetinin anlaşılmasını sağlar, hükmün sadece zikredilenlerle sınırlı olduğunu zannını ortadan kaldırır ve daha başka faydalar sağlar.¹³ Bu bakımdan böyle bir başlığın

¹² Abdurrahman Ensari, *Sebeb-i Nüzûlün Tefsire Etkisi* (İstanbul: Nida Yayınları, 2017), 38.

¹³ Geniş bilgi için bk. Ensari, *Sebeb-i Nüzûlün Tefsire Etkisi*, 31-36.

tefsirinde yer alması son derece önemlidir. Bu aynı zamanda sebab-i nüzûlü bilmenin salt tarihi bir bilgiden başka bir fayda sağlamadığını iddia edenlere¹⁴ pratik bir cevaptır.

Nüzûl sebebini ifade etmek için kullandığı başlık “İniş sebebi” ifadesidir. Müfessir nüzûl sebebini genellikle böyle bir başlık altında zikreder, ancak bu tefsirde yer alan nüzûl sebeplerini her zaman böyle bir başlık altında aramak isabetli olmaz. Çünkü müfessirin başka bir başlık altında da nüzûl sebebini zikrettiği olmuştur. Dolayısıyla araştırmacı bu tefsiri nüzûl sebebi açısından inceleyecekse müfessirin “İniş sebebi” diye isimlendirdiği başlıkları okumakla yetinmemelidir.

Örnek olarak Bakara 115. âyetin tefsirine bakılabilir. Müfessirin bu âyetin tefsirinde kullandığı başlıklar sadece “Meal, tahliller ve açıklama başlıklarıdır. Araştırmacı bu âyetin nüzûl sebebini müfessirin “İniş sebebi” diye isimlendirdiği bir başlık altında aramaya koyulursa çabası boşa gider. Çünkü müfessir bu âyetin tefsirinde böyle bir başlığa yer vermemiştir. Araştırmacı böyle bir başlık görmediği için müfessirin âyetin nüzûl sebebini zikretmediği düşüncesine kapılırsa bu defa yanılmış olur, çünkü müfessir âyetin nüzûl sebebini “Açıklama” başlığı altında zikretmiştir.

Zürkânî sebab-i nüzûlü bir kavram olarak “Meydana geldiği günlerde kendisinden bahsetmek veya hükmünü açıklamak için âyet veya âyetlerin indiği hadise” şeklinde tanımlar.¹⁵ Bu kavramı farklı şekillerde de tanımlayanlar olmuştur. Ancak yapılan tanımların ortak paydalarından biri, bu kavramın vahyin nazil olduğu dönemde meydana gelmiş bir olayla ilgili olmasıdır.¹⁶ Müfessirimizin sebab-i nüzûl ile ilgili örnekleri kahir ekseriyetle bu tanıma uyar. Ancak nadir de olsa kavramsal anlamda sebab-i nüzûl sayılamayacak bazı vakaları da sebab-i nüzûl olarak zikrettiği görülmüştür. Mesela Bakara 114. âyetin nüzûl sebebini zikrederken şöyle der:

“Bu âyet, Roma Kayseri Titos bin Isyanus ve beraberindekiler hakkında inmiştir. Bunlar İsa’dan (a.s.) takriben 70 yıl sonra İsrailoğullarına savaş açarak, eli silah tutanları öldürdüler, çoluk çocuklarını esir aldılar, Tevrat’ı yaktılar, Beytü’l-Makdis’i tahrip ettiler. Bazı müfessirlerin rivayetlerine göre bu âyet, Babil lideri ateşperest Buhtunnasr ve onun askerleri hakkında inmiştir. Bunlar Kudüs’ü işgal ederek Beytü’l-Makdis’i yıkmışlardı. Atâ’nın İbn Abbâs’tan (r.a.) olan rivayetine göre bu âyet Arap müşrikleri hakkında inmiştir. Bunlar müslümanları Mescid-i Haram’da Allah’a ibadet etmekten men etmişlerdi.”

Müfessir bunları zikrettikten sonra şöyle demiştir: “Zahir olanı, âyetin hükmünün umumi olmasıdır. İniş sebebini muayyen bir olay olması hükmün umumiliğine engel teşkil etmez.” Görüldüğü gibi müfessirin zikrettiği ilk iki olay vahyin nüzûlünden önceki dönemlerde meydana gelmiş olaylardır. Bundan dolayı kavramsal anlamda bu olayların nüzûl sebebi sayılması isabetli görülmemektedir.

¹⁴ Bk. Bedrüddîn Zerkeşî, *el-Burhân fi ulûmi’l-Kurân*, ed. Muhammed Ebü’l-Faql İbrahim (Kâhire: Mektebetu Dâri’t-Turâs, ts.), I, 22; Celâlüddîn es-Süyûtî, *el-İtkân fi ulûmi’l-Kurân*, ed. Mustafâ Dîb el-Buğâ (Dimaşk-Beyrût: Dâru İbni Kesîr, 1987), I, 110.

¹⁵ Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü’l-İrfân fi ulûmi’l-Kurân*, ed. Ahmed Şemsuddîn (Beyrût: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1988), I, 108.

¹⁶ Ensari, *Sebeb-i Nüzûlün Tefsire Etkisi*, 27-28.

Nüzûl sebepleri sadece sahih nakillerle bilinebilir, içtihatla tespit edilemez. Genel olarak sebep-i nüzûl kaynakları hadis kitapları, tefsirler, sebep-i nüzûl ile ilgili yazılmış müstakil eserler ve ulûmu'l-Kur'an ile ilgili yazılmış kitapların sebep-i nüzûl bölümleridir.¹⁷

Müfessirin sebebi nüzûlü zikrederken genel olarak bu tür kaynaklardan yararlandığı görülmektedir. Yararlandığı kaynağın ismini çoğu kez zikretmekle beraber bazen de kaynak vermeden sebep-i nüzûlü doğrudan zikretmekle veya "bir kavle göre" ya da "rivayet edildiğine göre" ve benzeri bir ifadeyle yetinerek zikreder. Bu durumda söz konusu sebep-i nüzûlün zikredildiği kaynağı bulma işi tefsiri okuyana düşmektedir. Buna örnek olarak "*Kitâb ehlinden kâfir olanlar ve inkârcı müşrikler, Rabbinizden size bir hayır indirilmesini istemezler. Oysa Allah rahmetini dilediğine tahsis eder ve Allah büyük lütuf sahibidir.*"¹⁸ âyetinin tefsirine bakılabilir. Bu âyetin nüzûl sebebini arz ederken kullandığı ifade şöyledir:

"Müslümanlar antlaşma yaptıkları Yahudilere: Muhammed sallallahu aleyhi ve sellem'e iman edin, diyerek davette bulununca Yahudiler: O'nun getirdiği din keşke bizim dinimizden hayırlı olsaydı da O'na uysaydık, diye cevap verdiler. Bunun üzerine Allah Teâlâ, indirdiği bu âyetle onları yalanladı. Bir kavle göre Yahudilerden bir grup Müslümanlara sevgi ve yakınlık gösteriyor, daima iyiliklerini istediklerini iddia ediyorlardı. Bu âyet onları yalanlamak için indirilmiştir."

Görüldüğü gibi müfessir bu bilgilerin yer aldığı kaynağı / kaynakları zikretmemiştir.

Bir âyetin sebep-i nüzûlü ile ilgili birden fazla rivayet bulunabilir. Bu rivayetlerden her biri diğerinden farklı bir sebep zikretmiş olabilir. Bu durumda karşımıza sebep-i nüzûlün tercihi konusunda farklı ihtimaller çıkmaktadır.¹⁹ Ancak birçok tefsirde âyetin nüzûl sebebiyle ilgili rivayetlerin zikredilmesiyle yetinilmiş bu rivayetlerden birinin diğerine tercihi üzerinde durulmamıştır. Müfessirimiz de çoğu kez aynı yöntemi uygulamıştır. Buna örnek olarak "*İnsanlardan öylesi de var ki Allah'ın rızasını dilemek için canını feda eder (veya satın alır). Allah da (mümin) kullarına çok merhametlidir.*"²⁰ âyetinin tefsirine bakılabilir.²¹ Bununla ilgili sebep-i nüzûle dair ifadesi şöyledir: "Bu âyetin iniş sebebi hakkında müteaddit rivayetler vardır. Şöyle ki:

1. Rivayetlerin çoğuna göre bu âyet Suheyb-i Rûmî (r.a.) hakkında inmiştir. Bu zat, Mekke'den Medine'ye hicret ettiği zaman müşriklerden bir grup onu yakalamak için peşine düştüler ve ona yetiştikleri yerde, kendisi bineğinden inerek oklarını yere yığı ve yayını eline alarak: Ey Kureyş topluluğu siz benim en keskin nişancınız olduğumu çok iyi bilirsiniz. Allah'a yemin yederim ki şu oklarımı atıp tüketmedikçe ve onun arkasında kılıcımı tutup onunla vura vura ondan bir parça elimde kaldıkça siz beni yakalayamayacaksınız. Ondan sonra istediğinizi yapınız, diye haykırdı. Bunun üzerine müşrikler: Sen Mekke'deki malını sakladığın yeri bize tarif et, biz de senden vazgeçeriz, dediler ve yerini tarif ettiği takdirde kendisini serbest bırakacaklarına kesin söz verdiler. O da onların dediğini yapıp Peygamber sallallahu aleyhi ve sellem'in yanına varınca Peygamber ona: Ey Ebû Yahya o satış

¹⁷ Ensari, *Sebeb-i Nüzûlün Tefsire Etkisi*, 36

¹⁸ el-Bakara: 2/105. Ayrıca 106, 113, 217. ayetlerin nüzul sebeplerine de bakılabilir.

¹⁹ Söz konusu ihtimaller için bk. Ensari, *Sebeb-i Nüzûlün Tefsire Etkisi*, 53-70.

²⁰ el-Bakara: 2/207.

²¹ Ayrıca el-Bakara: 2/108, 114, 274. ayetlerin nüzul sebeplerine bakılabilir.

kârlı oldu o satış kârlı oldu (veya olsun), buyurdu ve ona bu âyeti okudu. Suhayb böylece malını vererek canını satın aldı.

2. el-Kevâşi'de anlatıldığına göre bu âyet sahâbeden Zübeyr bin el-Avvâm ve Mikdâd bin el-Esved (r.a.) hakkında inmiştir. Şöyle ki Mekke müşrikleri Hubeyb'i (r.a.) asmışlardı. Peygamber sallallahu aleyhi ve sellem: Kim Hubeyb'in cesedini darağacından indirirse ona cennet vardır, buyurunca Zübeyr: Ben ve arkadaşım Mikdâd, dedi. Bu iki sahabi canlarını bu iş için tehlikeye atınca haklarında bu âyet indi.

3. Peygamber'in (a.s.) hicret ettiği gece onun yatağında yatan Hazreti Ali (r.a.) hakkında indi.

4. Taberî'nin Ebü'l-Halîl'den rivayetine göre Hz. Ömer (r.a.), bir adamı bu âyeti okurken işitti. Bunun üzerine: Bir adam kalkıp iyiliği emretti ve kötülüğü menetti. Sonra bundan dolayı şehit edildi, dedi. İbn-i Abbâs ve Dahhâk'tan rivayete göre bu âyet iyiliği emredip kötülüğü menetmek uğruna canını feda eden kişi hakkında veya meşhur Recî seferinde şehit edilen sahabiler hakkında inmiştir."

Birinci rivayete göre âyet Suheyb-i Rumî hakkında, ikinci rivayete göre Zübeyr b. Avvâm ve Mikdâd b. Esed hakkında, üçüncü rivayete göre Hz. Ali hakkında, dördüncü rivayete göre ise Recî seferinde şehit edilen sahabiler hakkında inmiştir. Birinci ve üçüncü rivayetlerdeki olaylar âyetin Mekke'de, ikinci ve dördüncü rivayetlerdeki olaylar ise âyetin Medine'de indiğine delalet etmektedir. Müfessir bu konuda bir açıklama yapmamıştır.

Müfessirin âyeti yorumlarken sebep-i nüzûl ile ilgili rivayetlerden yararlandığı, sebep-i nüzûlün desteklediği rivayete uygun olan tefsiri tercih ettiği görülmektedir. Buna şu örneği verebiliriz: *"Kadınları boşadığınızda bekleme sürelerini bitirdikleri zaman, kendi aralarında meşru sûrette anlaştıkları takdirde kocalarıyla evlenmelerine engel olmayın"*²² Müfessir bu âyetin nüzûl sebebi olarak şunu zikreder:

"Buhârî, Tirmizî ve başkalarının rivayetlerine göre bu âyet sahabilerden M'akîl bin Yesâr (r.a.) hakkında inmiştir. M'akîl bin Yesâr'dan (r.a.) rivayetlere göre kendisi Resulullah (a.s.) zamanında kız kardeşini bir Müslümanla evlendirmiş, sonra adam kadını bir talakla boşamış ve bekleme süresi bitinceye kadar da dönüş yapmamıştır. Kadını isteyenler olmuş, bu arada eski kocası da tekrar onunla birleşmek istemiş ve kadın da birleşmeye taraftar olmuş, fakat M'akîl eniştesini azarlayıp ona: 'Ben kız kardeşimi sana verdim, sen kalktın onu boşadın. Allah'a yemin ederim ki ilelebet o sana dönmeyecek (seninle evlenmeyecek)' dedi. M'akîl dedi ki: Allah adamın kadına, kadının da kocasına ihtiyaçları bulunduğunu bilip bu âyeti indirdi. M'akîl bu âyeti işitince: 'Rabb'ime itaat edip, emrini kabul ettim', dedi ve eniştesini çağırıp: 'Seni kız kardeşimle evlendiriyor ve sana ikramda bulunuyorum', dedi." Sonra da tefsirinde şu açıklamayı yapar: "Bu âyetin muhatapları bir kavle göre kadınları boşayan kocalardır, diğer bir kavle göre boşanan kadınların velileridir, başka bir kavle göre bütün müminlerdir." Ey müminler veya ey kadınların velileri yahut ey kadınlarını boşayan kocalar, kadınları boşadığınızda, bekleme sürelerini bitirdikleri zaman, kendi aralarında meşru sûrette,

²² el-Bakara: 2/ 232.

yani İslami ölçülere uygun biçimde, karşılıklı rıza ile anlaştıkları takdirde kocaları ile yani boşayan eski kocalarıyla veya başka koca adaylarıyla evlenmelerine engel olmayın. Hülâsa bir veya iki talakla boşanan kadının bekleme süresi bittikten sonra boşayan kocanın dönüş hakkı yoktur. Ancak kadın muvafakat ederse yeniden nikah kıymak sûretiyle boşayan kocasıyla birleşmesi caizdir. İslami kurallara uygun biçimde kadın ile boşayan kocası anlaştıkları takdirde kadının velisi durumundakilerin buna engel olmamaları emrediliyor.” Hatipoğlu bu açıklamasından sonra bunun, âyetin iniş sebebine uygun tefsir olduğunu ifade etmiştir.²³

3.2. Âyetin Tahlili

Müfessir “tahlil” veya “tahliller” şeklindeki başlığını, genel olarak âyetin nüzûl sebebi varsa nüzûl sebebinin hemen ardından, nüzûl sebebi yoksa mealin hemen ardından açar.

Bu başlık altında genellikle tefsirini yaptığı âyet veya âyetler grubunda yer alan bazı kelimeleri açıklar. Ancak müfessirin yaptığı kelime tahlillerini daima böyle bir başlık altında aramak isabetli olmayabilir. Çünkü müfessir bazen hiçbir başlık açmadan kelime tahlillerini verebildiği gibi bazen de başka bir başlık altında kelime tahlillerini arz edebilir. Bu anlamda başlıklandırmanın dakik olmadığı söylenebilir.

Müfessirin hiçbir başlık açmadan kelime tahlilini arz ettiğine örnek olarak Bakara sûresinden 2. âyetin tefsirine bakılabilir. Müfessir bu âyetin tefsirini yaparken hiçbir başlık kullanmadan doğrudan âyette bulunan “*Reyb, hüda, müttaki*” kelimelerinin anlamını zikreder ardından yine hiçbir başlık kullanmadan bu iki âyetle ilgili bazı açıklamalar yaparak tefsirini tamamlar.

Başka bir başlık altında kelimelerin tahlilini verdiği örnek olarak Bakara sûresinin 6-7. âyetlerinin tefsirine bakılabilir. Bu âyetlerin tefsirini yaparken âyetlerin mealini verdikten hemen sonra “açıklamalar” başlığını açar ve bu başlık altında âyette yer alan “*küfür, inzâr, sevâ, hatm, gîşave*” kelimelerinin tahlilini yapar sonra da bu âyetlerle ilgili bazı açıklamalar yaparak tefsirini tamamlar.

Müfessirin âyetlerin tahlili başlığı altında kelimeleri açıklarken farklı yöntem izler:

- Bazen sadece kelimenin lügat anlamını vermekle yetinir,
- Bazen kelimenin türediği kökü de zikredip lügat anlamını vermekle yetinir.
- Bazen lügat anlamını verdikten sonra ilgili âyetteki anlamını zikreder.
- Bazen söz konusu kelimeyle yakın anlamlı olan kelimelerin de anlamını vererek aralarındaki farkı açıklamaya çalışır.
- Anlamını verdiği kelime kavramsallaşmışsa kavram anlamını da zikreder.

Örnek: 1 Bakara 111-112. âyetlerinin “tahliller” başlığı altındaki açıklamalarına bakalım:

“Hûd: Hâid’in çoğuludur, Yahudi olanlar demektir. Bir kavle göre “hûd” kelimesi “yahûd” sözcüğünün hafifletilmiş şeklidir. “Nasârâ”: Nasrân’ın çoğuludur, Hristiyanlar demektir. “Emaniyy”: Ümniyye’nin çoğuludur, kuruntular demektir.

²³ Sebeb-i nüzûle uygun olan yorumları tercih ettiğine delalet eden açıklamaları için ayrıca bkz. el-Bakara: 2/224, 272 âyetlerinin tefsiri.

“Hatü”: Mühatat mastarından olup, getirin, hazır bulundurun, demektir. “Burhan”: Kesin bilgi veren delil, demektir. “İslam”: Silm kökünden, teslim olmak, boyun eğmek, halis ve tertemiz tutmak manalarına gelir. “Vech”: Kişinin yüzü manasına olmakla beraber burada kişinin kendisi veya maksat ve niyeti manasına mecaz yollu yorumlanmıştır. Kişinin yüzü organlarının en şerefli ve duyu organlarının toplandığı kısım olduğu için vech ifadesi kullanılmıştır. “Muhsin”: İhsan eden, amellerini güzel yapan, ibadetlerini Allah’ı görürcesine ifa eden demektir.

Müfessirin bu kelimelere dair açıklamaları incelediğinde:

“Burhan” ve “Muhsin” kelimelerinin neredeyse lügat anlamlarıyla yetindiği, “Nasârâ”, “emaniyy”, “hâtu”, “İslam”, kelimelerinin türedikleri köklere de değindikten sonra anlamlarını verdiği, “vech” kelimesinin sözlük anlamını vermekle beraber âyette kendisinden kastedilenin ne olduğunu zikrettiği görülür.

Örnek 2. Fâtiha süresinin ilk âyetlerinde yer alan *hamd* kelimesinin tahliline bakalım. Müfessir bu kelimenin tahlilinde şunları ifade eder:

“Hamd: Bir zatı, kendi iradesi ve isteği ile yaptığı bir işten dolayı saygıyla övmektir. Öven kişinin o işten yararlanması şart değildir. “Şükür” ise bir zatı yaptığı bir iyiliğe karşılık dil, uzuvlar veya kalp ile takdir etmek, faziletini itiraf etmektir. Şu hâlde hamd yalnız dil ile edilir. Şükür ise kalp, dil ve uzuvlarla edilebilir. Diğer taraftan şükür işinde şükreden taraf diğer taraftan bir iyilik görmüş, ondan yarar sağlamış olur. Hamd işinde ise böyle bir iyilik ve yarar almak şartı yoktur. “Medih” ise irade ve istek dışı olan hususlar için de olabilir. Mesela bir inciyi kalitesinden ve güzelliğinden dolayı övebiliriz. Bu övgü medih sayılır, fakat hamd sayılmaz. Keza bir kimseyi boyundan veya güzelliğinden dolayı övmek medih sayılır, fakat hamd sayılmaz çünkü boyun uzunluğu kısalığı bir kişinin yüzünün güzelliği ve çirkinliği istek ve irade dışı şeylerdir. Bir insanı ilminden veya iyilik etmesinden dolayı övmek ise hem hamd hem medih sayılır.” Dikkat edilirse müfessir bu kelimenin tahlilini yaparken önce kelimenin anlamını vermiş, sonra da onunla benzer olduğu zannedilen *şükür* ve *medih* kelimelerinin anlamını vermiş, daha sonra da aralarındaki farkı açıklamaya çalışmıştır. Böylece *hamd* kelimesinin, kendisiyle yakın anlamda kullanıldığı zannedilen kelimelerle farkı ortaya konularak bu kelimenin anlaşılması sağlanmıştır.

Örnek: 3. Bakara sûresinin 106. âyetinin “tahliller” başlığındaki açıklamalarına bakalım. Bu âyetin tahlilini yaparken Âyette yer alan “Nensah” ve “Nunsi” kelimelerinin türediği mastarı zikrettikten sonra anlamlarını vermekle yetinmiştir. “Hayr” kelimesinin de sadece manasını zikretmiştir. Ancak *Nensah* kelimesinin hemen akabinde Kur’an ilimlerinin de artık müstakil bir konusu haline gelmiş olan *Nesih* kavramını açıklamaya başlamıştır. Bu kavramın lügat ve ıstılah anlamlarını zikrettikten sonra Kur’an ilimlerinde işlendiği şekliyle konunun bir özetini arz etmiştir.

Örnek: 4. Âl-i İmrân sûresinin 7. âyetinin “tahliller” başlığındaki açıklamalarına bakalım. Bu âyetin tahlilinde *Muhkemat*, *ümme*, *müteşabihat*, *zeyğ*, *ibtîğa*, *te’vil*, *râsihûn*, *ulu*, *elbâb*, *yezzeckeru* kelimelerini açıklarken

Ümm, ibtiğa, te'vil kelimelerinin sadece anlamını vermiştir.

Zeyğ kelimesinin anlamını verdikten sonra âyette kastedilen anlamını zikretmiştir.

Râsihûn, ulu, elbâb, yezzekkeru kelimelerinin aslı hakkında bilgi verdikten sonra anlamlarını zikretmiştir.

Muhkemat, müteşabihat kelimeleri hakkında kısa bir bilgi verip anlamlarını arz ettikten sonra bu kelimeler üzerinde genişçe duracağını ifade etmiştir. Sonra da bu kavramlar hakkında Kur'an ilimlerinde işlenen bilgiyi kısaca arz etmiştir.

Genel olarak örneklerde görüldüğü şekliyle işlenen tahlil / tahliller başlığında âyette zikredilen kelimelerin tahlili yapılmıştır. Hakkında verilmesi gereken bilgi açısından birbirlerine denk sayılabilecek kelimeler üzerinde aynı düzeyde durulmadığı dikkati çekmektedir. Kur'an ilimlerinde artık bir kavram olarak kullanılan kelimeler üzerinde ise daha detaylı bir şekilde durduğu, onlar için özel başlıklar açıldığı görülmektedir.

3.3. Âyetin Açıklaması

Müfessir "açıklama" başlığına genel olarak "tahlil" başlığından sonra yer verir. Bu durumda âyetin nüzûl sebebi de verilmişse bu başlık üçüncü başlık olur. Ancak her zaman buna uymaz. Mealden hemen sonra açıklama başlığına yer vermesi de nadir durumlardan değildir.

Açıklama başlığı altında ilgili âyetin genel bir tefsirini yapar. Tefsirinde âyetin âyetle, âyetin hadisle ve âyetin sahabe sözüyle tefsirinden yararlanır. Açıkladığı âyetin tefsirine dair bir hadis varit olmuşsa o hadisin getirdiği açıklamadan farklı olan bir yorumu tercih etmez. Fâtîha sûresinin son âyetinin tefsirinde bunu görmek mümkündür. Âyetin meali şöyledir: "*O nimet verdiğin kimselerin yoluna, kendilerine gazap edilmiş olanların ve sapıkların yoluna değil.*" Müfessir bu âyetteki nimet verilenleri Nisâ sûresinin 69. âyetinde belirtilen peygamberler, sıddıklar, şehitler ve sâlihler ifadesiyle açıklar. Gazaba uğrayanlardan ve sapıklardan kastedilenin ne olduğunu da âyet ve hadise dayanarak şöyle açıklar:

"Kendilerine gazap edilmiş olanlar Yahudilerdir, sapanlar da Hristiyanlardır Adî bin Hâtîm'den (r.a) rivayete göre Peygamber sallallahu aleyhi vesellem "Yahudiler, üzerlerine gazap edilmiş olanlardır. Hristiyanlar da sapanlardır" buyurmuştur. Bu hadis bu tefsire delâlet ettiği gibi Yahudiler ve Hristiyanlar hakkındaki şu âyetler de bunu teyit eder. Allah Teâla Yahudiler hakkında şöyle buyuruyor: "De ki: Allah katında yeri bundan daha kötü olanı size söyleyeyim mi? Allah'ın lanetlediği, üzerlerine gazap ettiği, bazılarını maymunlar, domuzlar ve şeytana tapan yaptığı kimseler (var ya), işte onların yeri daha kötüdür ve onlar doğru yoldan daha çok sapmışlardır."²⁴ Yüce Allah Hristiyanları da şöyle nitelendiriyor. "...Ey kitap ehli, dininizde haksız yere aşırılığa dalmayın ve önceden sapmış, çok kimseleri sapıtmış ve düz yoldan şaşmış bir kavmin keyiflerine uymayın."²⁵ Bu ve benzeri âyetler Yahudilerin bâriz vasfının gazaba uğramışlık, Hristiyanların bariz vasfının da sapıklık olduğuna işaret eder."

²⁴ el-Maide: 4/60.

²⁵ el-Maide: 4/77.

Müfessir bu açıklamasından sonra gazaba uğrayanlardan ve sapıklardan kastedilenin bu ifadenin kapsamına giren herkes olması gerektiğini savunanların görüşünü doğru bulmadığını şöyle ifade eder:

“Bazı müfessirler gazaba uğramışların Yahudilerden, keza sapanların Hristiyanlardan ibaret olmadığını, Allah'ı inkâr edenler ile O'na ortak koşanların daha beter topluluklar olduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla hepsinin dininden uzak kalmak için dua etmenin ve bu âyetin hepsini kapsayacak şekilde tefsir edilmesinin daha uygun olacağı görüşünü beyan etmiş ise de bu görüş müfessirlerin görüşlerine ters düştüğü gibi Adî bin Hâtem'in (r.a) Peygamber'den (a.s.) rivayet ettiği tefsire aykırıdır. Yukarıda da işaret edildiği gibi hadiste “üzerlerine gazap edilenler, Yahudiler ile, “sapanlar” da Hristiyanlar ile tefsir edilmiştir.”

Âyetin tefsirinde önceki müfessirlerin açıklamalarından bolca yararlanır. Bazı âyetlerin tefsirinde onların âyet hakkındaki yorumlarının özetini sunar, sonra da kendi yorumunu yapar. Örnek olarak Bakara: 6-7 âyetin tefsirine bakılabilir: Bu âyetlerin tefsirinde “*Bu iki âyetin yorumu hakkında değişik rivayetler vardır. Kurtubî bu konuda özetle şöyle der*” dedikten sonra Kurtubî'den naklettiği rivayetleri ve onun bu konudaki tercihini zikreder. Sonra İbn Kesîr'in Ali b. Talha kanalıyla İbn Abbâs'tan 6. âyet hakkındaki rivayetini zikreder. Ardından kendi yorumuna geçer ve konu ile ilgili iki hadis zikreder. Sonunda da İbn Kesîr'den bir özetle âyetin tefsirini tamamlar.

Bakara 16. âyetin “hidâyet karşılığında sapıklığı satın alanlardır” ifadesini yorumlarken âyetin zahir anlamını zikrettikten sonra İbn Kesîr'den naklen bu konuda tabiinden rivayet edilenleri aktarır, sonra onun değerlendirmesini sunar, ardından da Ebu Suûd'un yorumuyla âyetin tefsirini tamamlar.

Bazen âyetin açıklamasını doğrudan kendisi yapar herhangi bir nakilde bulunmaz. Örnek olarak “*Göklerin ve yerin mülkünün (hükümranlığı ve mülkiyetinin) ancak Allah'a ait olduğunu ve size Allah'tan başka ne bir sahip ne de bir yardımcı bulunmadığını bilmez misin?*”²⁶ âyetinin tefsirine bakılabilir. O bu âyetin tefsirinde şöyle der:

“Ey Muhammed, Göklerin, yerin ve onlardaki bütün varlıkların mülkünün hükümranlığı, mülkiyeti, tasarruf hakkı ve hâkimiyetinin ancak Allah'a ait olduğunu bilmez misin, elbette bilirsin. Şu kâinatta her an neler yapılıyor, neler yıkılıyor, çürüyor, ölüyor, neler yaratılıyor, ne gibi gelişmeler, olgunlaşmalar meydana geliyor. Göklerde, yerde ve onlarda bulunan varlıkları yöneten, dilediği gibi bunlarda tasarrufta bulunan bütün kâinatın yegâne hükümranı ve hükümdarı olan Yüce Allah insanları ve cinleri dünya ve âhiret mutluluğuna götürecektir ilâhî kanunlarda, semâvî kitaplarda dilediği neshi, istediği değişikliği, tadilatı yapamaz mı, buna gücü yetmez mi? Şüphesiz yapabilir ve yapar. Ey Muhammed size, sana ve ümmetine Allah'tan başka ne bir sahip ve dost ne de bir yardımcı bulunmadığını bilmez misin, çok iyi bilirsin. Allah'ın kendisine sahip, dost ve yardımcı olduğunu ve O'ndan başka sahibi, dostu ve yardımcısı olmadığını bilen bir mümin, şüphesiz inanıyor ve biliyor ki yüce Allah hangi şer'î hükmü değiştirirse

²⁶ el-Bakara:2/107.

mutlaka kulların hayrı, iyiliği ve yararı için yapar. Bu inançla mümin kul işini Allah Teâlâ'nın takdir ve lütfuna bırakır.”

Görüldüğü gibi âyetin tefsirinde herhangi bir nakilde bulunmamış, âyeti doğrudan kendisi açıklamıştır. Bu türden örnekler çoktur.²⁷

3.4. Âyetten Çıkan Fıkhi Hükümler

Müfessir âyetten çıkan fıkhi hükümleri ifade etmek için *fıkhi hükümler*, *fıkıh hükümleri*, *âyetten çıkan şeri hükümler*, *fıkhi bir konu*, *fıkıh yönü*, *bir fıkıh meselesi*, *bu âyetteki hükümlerin özeti*, *fıkıh hükümleri ve talimat* gibi başlıklar kullanmıştır. Bunlardan başka bazen de “*Kur’an öğretme karşılığında ücret alınır mı?*”, “*Sihirbaza verilecek cezaya ait hükümler*”, “*Kâfirlerin cami ve mescitlere girmesinin hükmü*”, gibi konuya özel başlıklara yer vermiştir. Müfessir bu başlıkları sadece ilgili âyetten fıkhi bir hükmün çıkarılabileceğini düşündüğü yerlerde kullanmıştır. Ne var ki kullandığı bu farklı başlıklar yerine tefsirinde “*Âyetten çıkan fıkhi hükümler*” gibi ortak bir başlık kullansaydı, konuya özel başlıkları da böyle bir başlık altında toplayabilseydi üslup birliği açısından daha uygun olurdu.

Âyetten çıkan fıkhi hükümler ile ilgili başlık, önceki başlıklar da kullanılmışsa, genellikle beşinci sırada yerini alır. Bu başlık altına girebilecek kısım daha önce de ifade edildiği üzere neredeyse tefsirinin dörtte birine tekabül etmektedir.²⁸ Tefsirini yaptığı kısımdan hareketle, bu esere “*ahkâm tefsiri*” demek pek isabetli olmasa da ahkâm yönü ağır basan bir tefsirdir, denebilir.

Müfessir bu başlık altında âyetten çıkarılabilecek fıkhi hükümleri zikreder. Bunu yaparken genellikle dört mezhebin dışına çıkmaz. Ancak bütün ahkâm âyetleri üzerinde aynı yoğunlukta durmaz, önemli gördüğü veya daha fazla tartışma konusu olmuş meseleler üzerinde daha detaylı bir şekilde durur.²⁹

Müfessirin âyetten çıkan fıkhi hükümleri arz etme şekillerinden bazıları şöyledir:

1. Bazen konuyla ilgili mezheplerin görüşlerini, delillerini, önceki âlimlerden bazılarının değerlendirmelerini ve en sonunda bu görüşlerin bir özetini arz etmekle yetinir, konuyla ilgili herhangi bir tercihte bulunmaz.

Örneğin Fâtiha sûresinin tefsirinde fıkhi hükümler başlığı altında “*Besmele Kur’an’dan bir âyet midir? Yoksa sûrelerin başındaki besmeleler ilgili sûrenin birer âyeti midir?*” sorusuna cevap bağlamında şöyle bir yöntem takip eder:

Müfessir, bir grup âlime göre bismelenin, başında bulunduğu sûrelerden birer âyet olduğunu ifade ettikten sonra İmam Şafii ve Ahmed b. Hanbel’in de bu görüşte olduğunu ifade eder ardından onların görüşlerini dayandırdıkları bazı delilleri zikreder.

Sonra Hanefilere göre bismelenin müstakil bir âyet olduğunu, sûrelerin arasını ayırmak ve bereket için indirildiğini ne Fâtiha’dan ne de başka bir sûreden bir âyet olmadığını, sadece Neml sûresinde âyetin bir parçası olduğunu ifade eder; ardından bunların delillerini arz eder.

²⁷ el-Bakara: 2/107, 110, 111-112, 119, 125, 126, 127-129, 138, 145, 171. ayetlerin tefsirine bakınız.

²⁸ Ensari, “Haydar Hatipoğlu’nun Tefsirinde Ahkâm Ayetlerini Yorumlama Yöntemi”, 202-203.

²⁹ Ensari, “Haydar Hatipoğlu’nun Tefsirinde Ahkâm Ayetlerini Yorumlama Yöntemi”, 203.

Daha sonra Malikilere göre bismelenin ne Fâtiha'dan ne de başka bir sûreden bir âyet olmadığını, sadece Neml sûresinde âyetin bir parçası olduğunu söyler ve onların da görüşlerini dayandırdıkları delilleri serdeder.

Kendisinden önceki âlimlerin değerlendirmesi bağlamında olsa gerek, *Râzî*'nin bismelenin bir âyet olduğuna dair deliller zikrettiğini, *Alûsî*'nin de ona cevap vererek görüşünü reddettiğini ifade ettikten sonra sanki ikisinin de kendi mezheplerini savunma gayreti içine girdiklerini söyler. Ardından Sâbûnî'nin Hanefi âlimlerinin görüşüne taraftar olduğunu ve bu görüşü vasat görüş olarak nitelediğini zikreder.

En sonunda müfessir bir tercihte bulunmadan bu mesele hakkındaki görüşlerin hülasasını zikrederek konuyu kapatır.³⁰

Görüldüğü gibi bu örnekte müfessir konuyla ilgili mezheplerin görüşlerini, delillerini, önceki âlimlerden bazılarının değerlendirmelerini ve en sonunda bu görüşlerin bir özetini arz etmekle yetinmiş, konuyla ilgili herhangi bir tercihte bulunmamıştır.

2. Bazen konuyla ilgili mezheplerin görüşlerini delillerini vermeden zikreder, delillerini görmek isteyenlere müracaat edebilecekleri kaynaklara yönlendirir ve görüşler arasında esasen bir fark olmadığını belirterek uzlaştırma yoluna gider. Sonra da konuyla ilgili günümüzdeki yanlış uygulamayı tenkit edip yapılması gerekeni ifade eder, ardından konunun özetini sunar, sonunda da detaylı bilgi için fıkıh kitaplarına yönlendirerek konuyu kapatır.

Buna Bakara 144 âyetin “(Bundan böyle) hemen yüzünü Mescid-i Haram tarafına çevir ve nerede olursanız yüzünüzü oraya doğru çeviriniz.” kısmının ahkâm yönünü açıklarken uzak yerlerde, dünyanın değişik memleketlerinde namaza duran bir kimsenin Kâbe'ye yönelmesiyle ilgili açıklamasında böyle bir yöntem takip ettiği anlaşılmaktadır. Müfessir bu konuda şöyle der:

“Bu durumdaki kimselerin, Hanefi ve Malikî âlimlere göre Kâbe'nin yönüne doğru durmaları gereklidir. Kâbe binasının tam hizasında durmaları şartı aranmaz. Ancak elde mevcut imkânlarla tam Kâbe'ye doğru durmak gayretini göstermeleri gerekir. Şafiî ve Hanbelî âlimlerine göre ise Kâbe binasının istikametine göre durmaları şarttır. Her iki grubun delillerini görmek isteyenler Sâbûnî'nin ahkâm âyetleri tefsirinin bu âyete ait bölümüne başvurabilirler. Esasen iki tarafın delilleri ve görüşleri tetkik edildiği zaman aralarında ciddi bir görüş farkı olmadığı anlaşılır. Çünkü her iki taraf dünyanın neresinde olursa olsun namaza duran kişinin elinden geldiği kadar Kâbe yönünü iyice tespit etmesini gerekli görmektedirler. Hülâsa namaza duran kişinin tam Kâbe'ye doğru durduğu kanaatine sahip olmalıdır. Memleketimizin her yerinde en küçük köylerde bile Kâbe yönünü tespit etmek çok basitleşmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığının duvar takvimlerinin her sahifesinde kible saati sütunu mevcuttur. Orada günün hangi saatinde gölgenin Kâbe yönünü gösterdiği belirtilmektedir. İkincisi modern pusulalar memleketin her tarafında satılmaktadır. Arzu edenler o pusulalar ile de Kâbe yönünü rahatlıkla tespit

³⁰ Bismelenin ayet olup olmadığıyla ilgili Hanefi ve Şafiî mezheplerinin delillerini karşılaştırmalı olarak görmek için bkz. Bağış, Mehmet. Âhkâm Ayetlerinin Tefsirinde Mezhebe Bağlılık (Bezzâvî ve Nesefî Örneği), *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10/23(2019), 637-641.

edebilirler. Ne var ki bazı yerlerde konunun önemini idrak edemeyen birtakım kimseler mahalli müftülüğe başvurma ihtiyacı duymadan cami ve mescit binalarını yaparlar ve temelini atarken kible yönünü doğru dürüst tespit etmezler. Öyle camiler gördüm ki kible yönünden 15-20 derece hatta daha fazla hatalıdır ve o hataya bazı görevliler hatta müftülükler de göz yummaktadır... Bu açık bir hatadır, yanlıştır, dinden taviz bile sayılabilir kanaatindeyim. Hülâsa bütün din âlimlerine göre namazda Kâbe yönüne doğru durmak namazın şartlarından. Tam Kâbe binasına doğru durmaya özen göstermek şuurlu müminin görevlerindedir. Ancak düşman korkusu halinde veya yolculukta binit hayvanı ve benzeri araçlar üzerinde nafîle namaz için kibleye doğru durmak şartı yoktur. Korku halinde farz namazlarda bile Kâbe'ye yönelmek mecburiyeti yoktur. Geniş bilgi için fıkıh kitaplarına bakılmalıdır.”

Müfessir bu âyetin ahkâm yönünü açıklarken görüldüğü üzere:

- Mezheplerin görüşlerini zikretmiş.
- Delillerini zikretmemiş ancak delilleri görmek isteyenlere müracaat edebilecekleri bir kaynak göstermiş.
- İki görüşü, aralarında esasen bir fark olmadığını belirterek uzlaştırma yoluna gitmiş.
- Kanaatine göre bu konuyla ilgili günümüzdeki yanlış bir uygulamayı tenkit etmiş, yapılması gerekeni ifade etmiş.
- Sonra konunun özetini sunmuş.
- En sonunda da detaylı bilgi için fıkıh kitaplarına yönlendirerek konuyu kapatmıştır.

3. Bazen de âyetten çıkabilecek fıkhi hükümleri kimseye nispet etmeden doğrudan zikretmekle yetinir.

Örneğin Bakara 283. âyetten çıkabilecek hükümleri arz ederken bu âyetten çıkan hüküm ve talimatı maddeler halinde şöyle özetler:

1. “Borç senedini düzenleyecek yazıcı bulunmadığı yolculuk halinde alacaklının borçludan alacağı en uygun garanti rehindir.
2. Borçludan rehin almak yolculuk halinde meşrudur. Keza hadislerle sabit olduğu üzere eyleşik halinde de meşrudur.
3. Senet, şahitler veya rehinle tevsik edilmeksizin veresiye muamelesini yapmak ve ödünç vermek-almak meşrudur.
4. Kendisine güvenilip bir belge olmaksızın veresiye verilen borçlunun emniyeti kötüye kullanmayıp borcunu doğru dürüst ve zamanında ödemesi gerekir.
5. Şahidin gördüğünü, bildiğini ve işittiğini gizlemesi, gerçeği saklaması haramdır, büyük bir günahtr.”

Müfessirin ahkâm âyetlerini yorumlama veya ahkâm âyetlerinden hüküm çıkarma yöntemi burada zikredilenlerden ibaret değildir. Ancak makalenin ana konusu ahkâm âyetlerini

yorumlanma yöntemi olmadığı için bu örneklerle iktifa etmenin yeterli olacağı düşünülmektedir.³¹

3.5. Âyetler Arası Münasebet

Bu tefsirde “Âyetler arası münasebet” başlığı önceki tüm başlıkların kullanılması durumunda altıncı başlık olarak yerini alır. Ama genel olarak bu tefsirde âyetin yorumunda söz konusu başlıklardan sadece birkaçı yer alır. “Münasebet” başlığı da genellikle tahliller ve açıklama başlıklarından sonra gelir. Yani genellikle üçüncü veya dördüncü başlık olarak tefsirdeki yerini alır.

Münasebet, sözlükte benzerlik ve yakınlık anlamlarına gelmektedir. Kur’an ilimlerinde kullanılan bir kavram olarak umûm-husûs, aklî-hissî-hayalî veya diğer ilişki türleriyle ya da sebep-müsebbep, illet-malûl, benzerlik-zıtlık gibi zihni bağlarla âyetlerin ve benzerlerinin aralarındaki ilişkiyi ifade eden manadır.³² Mustafa Müslim’in tanımı ise şöyledir: “Münasebet: Herhangi bir şekilde iki şey arasındaki ilişkidir. Bu kavram Allah’ın kitabında sûrenin kendisinden önceki ve sonraki sûre ile olan ilişkisini; âyetlerde ise her âyetin kendisinden önceki ve sonraki âyet ile olan ilişkisi ifade eden manadır.³³ Bu tanımlara göre gerek sûrelerin birbirleriyle ve kendi içlerindeki bağlantı ve ilişkilerini gerekse âyetlerin birbirleriyle olan bağlantı ve ilişkisini ifade eden manalara münasebet denebilir. Münasebet ilmi Kur’an’ın anlaşılmasına katkı sağlayan en önemli ilimlerdenidir. Bundan dolayı bazı âlimler bu ilmin Tefsir ilmindeki konumunu beyan ilminin nahiv ilmindeki konumuna benzetmişlerdir.³⁴

Kur’ân-ı Kerîm’deki münasebet türlerini ikiye ayırmak mümkündür:

1. Bir sûrenin içindeki münasebet. Bu da kendi içinde genel olarak bir sûredeki âyetlerin veya âyet gruplarının birbirleriyle olan münasebeti ve sûre başları ile sûre sonlarının birbiriyle olan münasebeti kısımlarına ayrılır.³⁵

Bir sûredeki âyetlerin birbirleriyle olan münasebetine Bakara sûresinin ilk yedi âyeti örnek verilebilir. Sûrenin ilk beş âyetinde müminlerin bazı sıfatları ve akıbetlerinden; akabindeki iki âyette de kâfirlerin bazı sıfatları ve akıbetlerinden bahsediliyor. Aralarındaki münasebet için şöyle denebilir. Yüce Allah müminlerin durumunu beyan eden âyetlerin hemen ardından kâfirlerin durumunu beyan eden âyetleri zikretti ki müminler ile kafirler arasında bir karşılaştırma yapılabilir. Çünkü küfür imanın zıttıdır. İman edenler kurtuluşa erer, kafirler ise helak olurlar.³⁶

Sûre başı ile sonunun birbiriyle olan münasebetine de Bakara sûresinin başı ile sonu arasındaki münasebet örnek verilebilir. Sûrenin başında Yüce Allah Kur’an’dan, müminlerden bahsetti. Müminlerle kâfirleri özellikle de Yahudi din adamlarını karşılaştıran açıklamalarda bulundu. Ardından oruç, hac, boşanma gibi şeri hükümleri beyan etti. Sûrenin sonunda da Hz.

³¹ Geniş bilgi için bk. Ensari, “Haydar Hatipoğlu’nun Tefsirinde Ahkâm Ayetlerini Yorumlama Yöntemi”, 203-216.

³² es-Süyûtî, *el-İtkân fi ulûmi’l-Kurân*, II, 289.

³³ Mustafâ Müslim, *Mebâhis fi’l-tefsîri’l-mevdû’î* (Dimaşk-Beyrût: Dâru’l-Kalem, 2000), 58.

³⁴ Ahmed Muhammed `Atiyye el-Münirâvî, *el-Münâsebetu beyne’l-fevâsili’l-Kur’âniyyeti ve âyâtihâ* (Gazze: el-Câmiatü’l-İslâmiyye, 2010), 4-7.

³⁵ el-Münirâvî, *el-Münâsebetu beyne’l-fevâsili’l-Kur’âniyyeti ve âyâtihâ*, 8

³⁶ Vehbe Zühaylî, *et-Tefsîrü’l-münîr* (Beyrût-Dimaşk: Dâru’l-Fikri’l-Mu`âsir ve Dâru’l-Fikr, 1991), I, 77; Ebu’l-Berekât en-Nesefî, *Medârikü’l-tenzîl ve hekâiku’t-te’vîl*, ed. Yûsuf Ali Bedyevî (Dimaşk-Beyrut: Dâru İbni Kesîr, 2005), I, 44.

Peygamberin ve müminlerin semavi kitaplara ve fark gözetmeden bütün peygamberlere iman ettikleri gerçeğini açıkladı. Allah'ın bu ümmete ahkâmda kolaylık sağladığını, iman edenlerin ihlaslı, sadık ve kararlı bir şekilde ahkâmı uygulamaları durumunda küfre ve kâfirlere karşı muzaffer olacaklarını beyan eden harika bir kapanış ile sûreyi tamamladı.³⁷

2. Sûreler arasındaki münasebet. Bu da kendi arasında genel olarak sûrenin başı ile önceki sûrenin sonu arasındaki ilişki ve her bir sûrenin içeriğinin kendisinden önceki sûrenin içeriği ile münasebeti kısımlarına ayrılır.

Sûrenin başı ile önceki sûrenin sonu arasındaki ilişkiye Bakara sûresinin başı ile Fâtiha sûresinin sonu arasındaki ilişki örnek verilebilir. Fâtiha sûresinin son kısmında (اهدنا الصراط) (المستقيم) *bizi doğru yola ilet* ifadesi, Bakara sûresinin başında da Kur'an'ın (هدى للمتقين) *müttakiler için bir hidâyet, yol gösterici* bir kitap olduğu ifadesi yer almaktadır. Böylece Yüce Allah Fâtiha sûresinin sonunda kendisinden bizi doğru yola itmesi isteğinde bulunmamızı öğrettikten sonra Bakara sûresinin başında da bu kitabın doğru yola ileten bir kitap olduğunu öğretiyor. Bu ikisinin arasındaki ilişki görüldüğü üzere son derece açıktır.³⁸

Sûrenin içeriği ile önceki sûrenin içeriği arasındaki ilişkiye yine Fâtiha ve Bakara sûrelerini örnek verilebilir. Yüce Allah Fâtiha sûresinde, Allah'ın kendilerine nimet verdiği kimseleri, gazaba uğrayanları ve dalalette olanları zikretmiştir. Bakara sûresinde de hidâyet üzere olanların sıfatlarını, hidâyete karşı dalaleti satın alanların kimler olduğunu ve Allah'ın gazabına uğrayanları açıklamıştır.³⁹ Bu iki sûre arasında bundan başka da birçok açıdan içerik ilişkisi vardır.⁴⁰

Haydar Hatipoğlu'nun yazdığı tefsir incelendiğinde sûreler arasındaki münasebete değinmediği görülür. Tefsirinde bazı başlıkları ilerleyen bölümlerde kullandığı gerçeğinden hareketle, çalışmasını tamamlamaya muvaffak olsaydı muhtemelen önemine binaen sûreler arası ilişkiye de değinirdi denebilir. Ancak tefsirini yaptığı Fâtiha, Bakara ve Âl-i İmrân sûreleri üzerinde yapılan araştırmada bununla ilgili bir açıklamaya rastlanmamıştır.

Sûrenin kendi içindeki münasebetine gelince, sûrenin başıyla sonunun birbiri ile ilişkisi anlamındaki münasebet açısından baktığımızda Âl-i İmrân sûresinin tefsirini tamamlayamadığı için bu sûre ile ilgi bu anlamda bir bilgi verme imkânı bulunmamaktadır. Fâtiha sûresi üzerindeki incelemede de böyle bir açıklamada bulunmadığı anlaşılmıştır. Bakara sûresinin tefsirinde ise sûrenin başı ile sonu arasındaki münasebete değinmiştir. Bununla ilgili açıklamasını sûrenin son iki âyetinin tefsirine geçmeden önce açtığı "âyetler arasındaki münasebet" başlığı altındaki şu ifadelerinde görmektedir:

"Yüce Allah bu sûreyi, Kur'an'ın O'nun kitabı olduğunda şüphe olmadığını, Allah'tan korkanlar için bir hidâyet kaynağı olduğunu, takva sahibi kulların övgüye layık vasıflarını ve iman esaslarını bildiren âyetlerle açtı. Yüce Allah bu âyetlerden sonra gelen âyetlerde kâfirlerin durumunu ve bunun akabinde de münafıkların hallerini beyan buyurdu. Sûrenin diğer âyetlerinde Kitap ehlinin, özellikle Yahudilerin olumsuz tutum

³⁷ Zühaylî, *et-Tefsîrül'l-münîr*, II, 132.

³⁸ Sa'îd Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr* (Kahire: Dâru's-Selâm, 1985), I,50.

³⁹ Müslim, *Mebâhis fi't-tefsîri'l-mevdû'î*, 85.

⁴⁰ Geniş bilgi için bk. Müslim, *Mebâhis fi't-tefsîri'l-mevdû'î*, 84-86.

ve davranışları, sapıklıkları bildiriliyor. Sûrenin büyük bir bölümünde namaz, oruç, zekât, hac ibadetleri, boşama, iddet, îlâ, kadın adeti, cihat, faiz ve veresiye muamele gibi hukuka ait önemli bazı hükümlere yer veriliyor. Yüce Allah sûrenin sonundaki iki âyette de sûrenin başındaki üstün vasıfları taşıyan başta Resûl-i Ekrem (a.s.) olmak üzere ümmetinin tam iman ve samimi itaat mertebelerine eriştiklerine şehadet ediyor, tescil edip ilâhi belge ile delillendiriyor, böylece onları takdirnameleriyle taltif buyuruyor. Ayrıca güçlerinin yetmeyeceği yükümlülükler altına sokmayacağını müjdelerken rızasına uygun duaları da onlara telkin edip öğretiyor.”

“Birçok tefsir kitabında müfessirin zikrettiği bu ilişkiden bahsedilmektedir. Bu tefsirlerin başında Râzî'nin *Tefsîrû'l-Kebîr*'i ve münasebatül Kur'an'a dair birçok açıklamanın yer aldığı *Bikâ'î* (ö.885)'nin *Nazmu'd-Dürer*'i yer almaktadır. Özellikle müfessir münasebata dair bu ifadelerini genellikle Râzî ekseninde nakillerde bulunarak ifade etmiş Kur'an'ın bir bütün içerisinde tefsir edilmesini sağlamıştır.”⁴¹

Hatipoğlu'nun tefsiri, sûredeki âyetlerin veya âyet gruplarının birbirleriyle olan münasebeti açısından incelendiğinde bu yöndeki açıklamalarına Bakara sûresinden başlayarak Âl-i İmrân sûresinden tefsirini yaptığı kısma kadar zaman zaman âyetler arasındaki münasebete değindiği görülür. Bakara ve Âl-i İmrân sûresinden buna dair birer örnek şöyle arz edilebilir:

Bakara sûresinin ilk 20 âyetinin tefsirini arz ettikten sonra bu âyetlerle sonraki iki âyet arasındaki münasebeti şöyle açıklar:

“Sûrenin başından buraya kadar geçen âyetlerde müminlerin, kâfirlerin ve münafıkların sıfatları, iman edenlerin mutlulukları, inkârcıların ve şüphe içinde kıvranan ikiyüzlülerin mutsuzlukları, en tehlikeli grup olan münafıkların durumlarını daha iyi aydınlatıcı benzetme örnekleriyle anlatılmıştır. Sonra aşağıdaki âyetlerde Allah Teâlâ, varlığına ve birliğine delalet eden delilleri, insanoğluna verdiği nimetleri sıralayarak yukarıda sözü edilen bütün grupları, başka bir tabirle bütün insanları tevhid dinine, ona boyun eğerek ibadete ve bu yolla kazanılan takvaya davet eder ve gizli-açık her türlü şirkten, O'na ortak koşmaktan meneder.”

Âl-i İmrân 19-20 âyetlerin tefsirini yaptıktan sonra bu âyetlerle akabinde gelen iki âyet arasındaki münasebeti şöyle izah eder:

“Yukarıdaki âyetlerde iman esasları, makbul dinin ancak İslamiyet olup kendilerine kitap verilenlerin sırf ihtiras ve kıskançlıktan ayrılığa düştükleri, kitab ehli olsun olmasın bütün insanların İslam dinine girmelerinin gerektiği beyan buyrulduktan sonra aşağıdaki âyetlerde kitab ehlinin inkârcılığa düşenlerin zulümleri ve vahim sonuçları belirtiliyor.”

Hatipoğlu Fâtiha sûresinin tefsirinde bu yönde bir açıklamada bulunmamıştır.⁴²

⁴¹ Seydaoğlu, “Münasebatü'l-Kur'an İlmîne Dair Bir Yaklaşım -Haydar Hatipoğlu Örneği”, 190.

⁴² Bazı tefsirlerde Fatiha sûresinin gerek Kur'an'ın bütünüyle gerekse sûrede yer alan ayetlerin birbiri ile olan münasebetine değinilmiştir. Buna örnek olarak çağdaş tefsirlerden Said Havva'nın *el-Esâs fi't-tefsir*'ine bakılabilir. O bu konuda özetle şunu arz eder: Fatiha sûresi Kur'an-ı Kerim'in mukaddimesidir, onun maksatları ve manaları bu

O âyetler arası münasebeti işlerken bütün âyet veya âyetler grubu arasındaki münasebete değinmemiş, ihtiyaç gördükçe böyle bir başlık açmıştır.

Sonuç olarak tefsirinde, özellikle âyetlerin birbiri ile olan münasebetine dair açtığı başlıklar altında yaptığı açıklamalar bir araya getirildiğinde önemli malumatlara ulaşılabilir. Münasebet konusunda tefsirinde orijinallik anlamında bir beklentiye girmenin pek isabetli olmayacağı söylenebilir. Müfessirin zaten böyle bir iddiası da görülmemektedir. Onun amacının daha çok çağdaş okuyucuya Kur'an'ın mesajını iletme olduğu anlaşılmaktadır. Bu nazarla bakıldığında çağdaş okuyucunun ihtiyacına önemli ölçüde cevap verdiği söylenebilir.

Sonuç

Haydar Hatipoğlu'nun Muhammed Sait Hatipoğlu tarafından daktilo yazısından word'e geçirilmiş ve henüz baskısı yapılmamış iki ciltli tefsiri üzerinde gerçekleştirilen bu çalışmada şu sonuçlara varılmıştır.

- Hatipoğlu'nun tefsiri Fâtiha ve Bakara sûrelerinin tamamını, Âl-i İmrân sûresinin de ilk 138 âyetinin tefsiri ile sınırlı bir çalışmadır.
- Müfessirin tefsirinde yer alan "Tevbe sûresinde bu konuya tekrar temas edilecektir" ve benzeri ifadelerinden onun çalışmaya başlarken tefsirini tamamlama niyetinde olduğu ve muhtemelen ömrü kifâyet etmediğinden bu çalışmayı tamamlayamadığı anlaşılmaktadır.
- Çalışma esnasında bazı başlıklarda zaman zaman üslup birliğini bozan ifadelerin yer aldığı vakiasından hareketle müellifin tefsirini yaptığı miktarı gözden geçirerek nihai şeklini verme imkânı bulamadığı anlaşılmaktadır.
- Müellif tefsirine bir isim vermemiştir. Tefsirinin türü veya çeşidi üzerinde düşünüldüğünde kesin olmamakla beraber -fıkhi hükümleri açıklamaya, diğer konulara göre daha fazla yer ayırdığından- çalışmasında ahkâm tefsiri renginin baskın geldiği söylenebilir.
- Tefsirindeki sade üslubu, güncel meseleleri daha detaylı olarak kolay bir anlatımla ifade etmeye özen göstermesi, müfessirin bu çalışmasını birinci derecede Kur'an mesajını herkesin anlayabileceği bir şekilde iletme amacıyla yaptığını göstermektedir.
- Metodolojik açıdan incelediğimiz bu tefsirdeki ana başlıklardan hareketle müfessirin zihnen tasarladığı belli bir sistematığe göre âyetleri yorumlamaya çalıştığı anlaşılmıştır. Âyetin ihtiva ettiği bilgilerin muhatabın zihninde daha sistematik bir şekilde oturmasını sağlamak amacıyla âyet veya âyet gruplarının hemen ardından açtığı "inîş sebebi" başlığı altında âyetin nüzûl sebebini açıklayarak zihinleri âyetin nüzûl zamanına ve ortamına taşımıştır. Akabinde açtığı "tahlil" başlığıyla nüzûl zamanından uzaklaşmanın bir sonucu olarak bazı kelimelerin anlamı üzerinde oluşmuş sis perdesini kaldırmaya çalışmıştır. Sonraki "açıklamalar" başlığı altında âyetin genel bir anlamını sunmuştur. Daha sonra okuyucunun hayatına direkt olarak dokunan fıkhi hükümleri arz etmiş ve zaman zaman bunların hikmetini de açıklamamıştır. En son olarak da

---

sûrede toplanmıştır. Çünkü Kur'an'daki konular akide, ibadet ve hayat metodu çevresinde dolaşır. Sûrenin ilk üç ayeti akide, dördüncü ayeti ibadet, son üç ayeti de hayat metodunu öz bir şekilde zikretmiştir. Bu ifadeleriyle Saîd Havvâ hem Fatiha sûresinin Kur'an ile olan münasebetini/ilişkisini, hem de ayetlerinin birbiri ile olan münasebetini zikretmiştir. Geniş bilgi için bkz. Havvâ, *el-Esâs fi't-Tefsîr*, I, 38-40.

âyetler arasındaki alaka ve münasebetlere değinerek Kur'an âyetlerinin birbirini tamamlayan bir bütün olduğunu arz etmeye çalışmıştır. Müfessirin çalışmasında takip ettiği bu yöntemine bakılınca metodolojik açıdan halkaları birbirini tamamlayan bir zincir gibi fikri bir bütünlük çerçevesinde tefsirini yazmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Ancak aynı manayı ifade eden farklı başlıkların zaman zaman üslup birliğini bozduğu gerçeği de müfessirin yaptığı çalışmayı gözden geçirme imkânı bulamadığını söylemekle izah edilebilir. Zaten tefsirini tamamlayamadan dar-ı bekaya irtihal etmiş olması da bunun bir delilidir. Şüphesiz bu durum müfessir için kabul edilmesi gereken bir mazerettir. Ancak bu mazeret, akabinde gelen araştırmacıların eksik kalan kısımlara dikkat çekip ilmi yolculuğa değerli şeyler katarak ilerlemelerine engel olmamalıdır. Araştırmacıların bu tür çalışmaları sefelin ilmi mirasını koruyup takdir etmek, halefe de güzel bir örnek sunma olarak değerlendirilmelidir.

Kaynakça

- Aktaş, Mehmet Nurullah. *Molla Muhammed Zivingî ve Tefsirciliği*, Ankara: Kitabe Yayınları, 2023.
- Bağış, Mehmet. Âhkâm Ayetlerinin Tefsirinde Mezhebe Bağlılık (Beyzâvî ve Neseî Örneği), Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 10/23(2019), 630-655.
- Çıtlak, Muhammed. "Haydar Hatipoğlu'nun Faiz Konusundaki Yaklaşımı: Bakara Sûresi Örneği". *Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi Yakın Dönem Şark Âlimleri*. 387-404. Ankara: Fcr Yayın, 2023.
- Ensari, Abdurrahman. "Haydar Hatipoğlu'nun Tefsirinde Ahkâm Ayetlerini Yorumlama Yöntemi". *Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi Yakın Dönem Şark Âlimleri*. ed. Adnan Akalın-Eyyüp Tuncer. 199. Ankara: Fcr Yayın, 2023.
- Ensari, Abdurrahman. *Sebeb-i Nüzûlün Tefsire Etkisi*. İstanbul: Nida Yayınları, 2017.
- Güzel, Mehmet Emin. "Yakın Dönem Şark Âlimlerinden Haydar Hatipoğlu Hocanın Tefsirinin Dilbilimsel Yönden Tahlili". *Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi Yakın Dönem Şark Âlimleri*. ed. Adnan Akalın-Eyyüp Tuncer. 333-350. Ankara: Fcr Yayın, 2023.
- Hatipoğlu, Muhammed Sait. "Cumhuriyet Dönemi Âlimlerinden Haydar Hatipoğlu ve İlmi Kişiliği". *GİBTÜ İslami İlimler Fakültesi Dergisi Sırat 3/2 (2022)*, 133-135.
- Ḥavvâ, Sa'îd. *el-Esâs fi't-Tefsîr*. Kahire: Dâru's-Selâm, 2. Basım, 1985.
- Kudat, Aydın. "Haydar Hatipoğlunun El Yazma Tefsirinde Kıraat Olgusu". *Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi Yakın Dönem Şark Âlimleri*. ed. Adnan Akalın-Eyyüp Tuncer. 219-234. Ankara: Fcr Yayın, 2023.
- Münirâvî, Ahmed Muhammed `Atiyye el-. *el-Münâsebetu beyne'l-fevâsili'l-Kur'âniyyeti ve âyâtihâ*. Gazze: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, 2010.
- Müslim, Mustafâ. *Mebâhis fi't-tefsîri'l-mevdû`î*. Dimaşk-Beyrût: Dâru'l-Kalem, 3. Basım, 2000.
- en-Neseî, Ebu'l-Berekât. *Medârikü't-tenzîl ve hekâiku't-te'vîl*, ed. Yûsuf Ali Bedyevî (Dimaşk-Beyrut: Dâru İbni Kesîr, 2005), I, 44.
- Seydaoğlu, Abdülkerim. "Münasebatü'l-Kur'an İlmine Dair Bir Yaklaşım -Haydar Hatipoğlu Örneği". *Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi Yakın Dönem Şark Âlimleri*. ed. Adnan Akalın-Eyyüp Tuncer. 179-197. Ankara: Fcr Yayın, 2023.

- Süyûtî, Celâlüddî. *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*. ed. Mustafâ Dîb el-Buğâ. Dımaşk-Beyrût: Dâru İbni Kesîr, 1987.
- Tuncer, Eyyüp "'Tercüme Teknikleri / Stratejileri Açısından Haydar Hatipoğlunun Meali'", Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi Yakın Dönem Şark Âlimleri, ed. Adnan Akalın-Eyyüp Tuncer (Ankara: Fcr Yayın, 2023)
- Yıldız, Muhammed Ali vd. "Süneni İbn Mace Tercüme ve Şerhi Bağlamında Haydar Hatipoğlu'nun Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı". *Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi Yakın Dönem Şark Âlimleri*,. 369. Ankara: Fcr Yayın, 2023.
- Zerkeşî, Bedrüddîn. *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân*. ed. Muhammed Ebü'l-Fađl İbrahîm. Kâhire: Mektebetu Dârî't-Turâs, ts.
- Zühaylî, Vehbe. *et-Tefsîrü'l-münîr*. Beyrût-Dımaşk: Dâru'l-Fikri'l-Mu`âsır ve Dâru'l-Fikr, 1991.
- Zürkânî, Abdulazîm ez-. *Menâhilü'l-irfân fi ulûmi'l-Kur'ân*. ed. Ahmed Şemsuddîn. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988.